

POSLEDNÍ ROČNÍK STUDENTŮ SOCIOLOGIE PO ÚNORU 1948*

Jiří Musil

Praha

The Last Students of Sociology after the 1948 Communist Take-over in Czechoslovakia

Abstract: The article deals with a rarely analysed era in the history of Czech sociology, the years after the February 1948 coup d'état in Czechoslovakia. The essay describes the fates of the last-year students of sociology at the Faculty of Arts and Letters of Charles University in Prague. The author uses objective research material, as well as his own experience and documents. Objective material includes the list of courses, exam reports, lecture notes, and themes presented at seminars. Subjective material includes the author's diary entries in the years 1947–52 and his personal memories of the events, situations and actors of the Faculty of Arts and Letters at the time. The participants are represented by three students, each representing a different way of adapting to the new situation after February 1948. Another group of participants are represented by the teachers Josef Král, Jan Blahoslav Kozák, Jan Patočka and Antonín Boháč and their attitudes, behaviour towards and relations with students. Part of the essay deals with the coping methods of students studying a major, whose professors were dismissed from the faculty, emigrated or died. In a sense, it was an “abandoned” field of studies. The conclusion of the essay represents an attempt to explain the causes of the irreconcilable conflict between traditional sociology, striving for an objective description of the structure and the development of society and the then-revolutionary Marxism-Leninism. This conflict constituted the ideological framework of the students of sociology. The ideocratic conception of Marxism-Leninism explains many phenomena of the era.

Keywords: *Czech sociology – history of; Marxism-Leninism; ideocracy*

* Článek vznikl v rámci grantu GA ČR „Dějiny a současnost české sociologie“, reg. č. P404/10/0032.

Smyslem tohoto eseje je přispět k porozumění jednomu z těžkých období české sociologie. Chci tak učinit pomocí osobní reflexe nad osudem posledního ročníku studentů, kteří na Filozofické fakultě UK na podzim v roce 1947 začali studovat sociologii. Je to zároveň skromný pokus o poznání širšího ideového a sociálně-politického kontextu proměn, kterými procházela společenskovední část této fakulty v dramatických letech 1947–52. K motivům eseje patří také názor, že v dosavadních studiích k dějinám naší sociologie bylo dosud málo pozornosti věnováno procesu likvidace sociologie jako vědního oboru na českých univerzitách po roce 1948. Je to pochopitelné, neboť to skutečně nebyl povzbudivý proces. Větší zájem se soustředil na obnovu sociologie v šedesátých letech a pak na její následnou destrukci v období husákovské normalizace po roce 1968. S tím souvisí i skutečnost, že většina historických prací se zabývá osudy sociologie a jejích představitelů na univerzitách, vysokých školách a na akademii věd. Dějinám toho, co jsem v článku v *Sociologickém časopise* z roku 2004 nazval „sociologií na periferii“, dosud stále není, podle mého soudu, věnována dostatečná pozornost.

Autorem eseje je jeden z oněch „posledních studentů“, text vychází z jeho osobní zkušenosti, z jeho dokumentace a z jeho paměti. Má tedy všechny známé nedostatky i klady takového přístupu. Opírá se však také o objektivnější informace, k nimž patří index zapisovaných kurzů a seminářů, náměty a obsah kurzů nebo vysvědčení z vykonaných zkoušek. K těm objektivnějším patří i výpisky a hodnocení knih, které jsme v té době četli a studovali, a texty – publikované i nepublikované – mých kolegů. Velká část eseje je především rekonstrukcí událostí, postojů a chování studentů a učitelů, jak je zachytily zmíněné objektivní informace, jak je vnímala moje mysl a jak je zachovala moje paměť. Záměrně detailně neanalyzuji ideové konflikty mezi reprezentanty tehdejšího marxismu-leninismu na jedné straně a těmi, kdo byli v té době k marxistickému výkladu kritičtí a odmítali především jeho politické implikace, na straně druhé. Tato stránka dějin české sociologie by nepochybně zasluhovala samostatnou studii.

Jedno je však zapotřebí říci explicitně: esej je napsán z pohledu těch, kdo vědomě nesouhlasili s politickými změnami, které byly spuštěny převratem v roce 1948. V tomto směru je nepochybně zaujatá. Naši kolegové, kteří přijali marxismus jako svůj světový názor, tu dobu zažívali jistě zcela jinak. Jen velmi málo z nich se však po roce 1989 – pokud žili – pokusilo o reflexi oné doby ze své vlastní perspektivy. V této souvislosti je zapotřebí uvést, že se esej záměrně vyhýbá popisování a posuzování řady našich komunistických

kolegů po únoru 1948, jejich konání například při studentských prověrkách, při odstraňování jinak myslících učitelů, při politickém hlídání průběhu kurzů a seminářů nemarxistických učitelů. Všechna tato a jiná porušování mravních a právních pravidel ustálených v Evropě dějinami svobodomyšlných univerzit budou muset, podle mého soudu, dokumentovat a analyzovat mladší historikové, kteří zmíněnou dobu osobně neprožívali. Mým cílem nemá být odsuzování. Proto neuvádím jména autorů a autorek, kteří se ve svých memoárových textech dotkli vlastních ideových proměn, a neuvádím ani jména mnoha mých tehdejších kolegů, kteří se v letech 1948 a 1949 aktivně účastnili vylučování svých učitelů a spolužáků a kteří/teré se později v řadě případů stali/y sami/y kritiky režimu. Pro dnešní studenty i mladší učitele je ovšem asi zcela nepochopitelné to, že na základě znalostí názorů vyslovených v seminářích, nebo i v soukromých kolegiálních diskusích, byly ze škol vylučovány stovky studentů a odstraňovány desítky učitelů. Je třeba to připomínat. Svým esejem však chci spíše ukázat na méně známé a snad někdy i pozitivní stránky toho, co prožila část určité generace studentů a učitelů.

Esej má tři hlavní faktografické části. V první se zabývám studenty, kteří začali studovat sociologii a blízké obory na podzim roku 1947. Ve druhé se věnuji učitelům, kteří na nás měli rozhodující vliv, a ve třetí se snažím, na základě dokumentů a své paměti, ukázat, jak jsme to vlastně tehdy studovali. Když jsem dopsal třetí část faktografie, uvědomil jsem si, že bych se měl pokusit o interpretaci širších myšlenkových souvislostí, které přímo nebo nepřímo určovaly osudy té skupiny studentů, kteří začali obor studovat v roce 1947. Je to ovšem opět osobní reflexe podmíněná názory a zkušenostmi autora. Pokouší se vysvětlit ostrost tehdejších politických a ideových konfliktů, určujících rovněž život studentů, také pomocí interpretace tehdejších koncepcí tradiční sociologie a historického materialismu v leninsko-stalinské podobě. Snažil jsem se vyložit závažnost konfliktu, který jsme zažívali, také jako důsledek rozdílů v gnoseologické a metodologické pozici sociologie na jedné straně a historického materialismu v tehdejší podobě na straně druhé. Výhodou takového zamyšlení je, že uplynulo zhruba 60 let od doby, kterou popisuji. A to, myslím, umožňuje vidět jasněji obecné myšlenkové rámce, ve kterých jsme se tehdy pohybovali. Mám za to, že bez takového pokusu o interpretaci by samotná faktografie nebyla srozumitelná.

Poslední studenti sociologie

Byla to na prvním místě velmi pestrá skupina, pro jejíž dosti velkou část byla sociologie doplňkem jejich základního oboru. Nejčastěji to byli studenti filosofie, psychologie nebo historiografie. A pak druhá skupina, pro kterou byla sociologie hlavním studijním oborem. Směs těchto skupin vytvářela na seminářích až do roku 1950 intelektuálně velmi inspirativní atmosféru.

K první skupině patřili například Ladislav Hejránek, Taťána Klementěvová, Bedřich Löwenstein, Alexander Klementějev. Ve druhé skupině byli Ferdinand Kolegar, Jiří Horina, Miroslav Glykner, Jiří Musil, Milan Rosenzweig a přidával se k nám také o něco starší Bohumil Geist. V roce 1947, kdy jsme začali studovat, k této skupině patřili i marxisticky orientovaní studenti, ti však obor, který byl tehdy označen za buržoazní pavědu, brzy opustili a přešli jinam. My jsme se jim v podstatě vyhýbali, diskuse s nimi o sociologických otázkách byla prakticky nemožná, ba někdy až nebezpečná. Názorová polarizace vedla ke komunikačnímu a sociálnímu odcizení.

Pokusím se nyní vylíčit osudy této druhé skupiny pomocí jakýchsi krátkých intelektuálních biografií jejich tří členů. Týkají se především let 1947-52, ale v nejstručnější podobě ukazují, co se s nimi stalo po studiích. Vybral jsem ty, o kterých toho vím nejvíce a jejichž životní běhy zároveň dokumentují tři rozdílné, ale zároveň typické životní dráhy.

Jiří Horina

S Jiřím Horinou jsme se seznámili na přednáškách v pražské Akademické YMCE. Ta byla ještě po únoru 1948, díky Dušanu Franců, poměrně dlouho místem živých intelektuálních diskusí inspirovaných vynikajícími přednáškami Jana Patočky, J. L. Hromádky, J. B. Součka a mnoha dalších. Od začátku jsem věděl, že Jiří má mimořádně intenzivní zájem o sociální a morální filozofii T. G. Masaryka, což mělo i rodinné důvody. Otec Jiřího Horiny, hronovský průmyslník, v mládí pracoval pro Masaryka a byl vyslancem Československa v samostatné Gruzii, která krátce po říjnové revoluci v roce 1917 na krátkou dobu opustila vznikající sovětské Rusko. V rodině byla silná masarykovská tradice, posilovaná ještě tím, že Jiří byl moderním a pevným členem Českobratrské církve evangelické.

Bylo proto samozřejmé, že v roce 1947 začal studovat na filosofické fakultě filosofii a psychologii. Na fakultě jsme se nejčastěji setkávali na seminářích Jana Blahoslava Kozáka a Jana Patočky. Horina intenzivně prožíval

destrukci zbytků demokracie po únoru 1948 a hledal možná řešení pro budoucnost v aktualizaci Masarykova humanismu a demokratismu. Tomu věnoval svou doktorskou disertaci. Pamatuji se, jak nás tehdy oba silně zaujala kniha T. G. Masaryka *Člověk a moderní náboženství*, v níž Masaryk analyzoval krizi západních společností způsobenou buď nadměrným subjektivismem nebo nadměrným objektivismem světového názoru. První vede podle něho – zjednodušeně řečeno – k sebevraždě, druhý k válce. I když byl Horina primárně zaujat etickými otázkami, měl rovněž velký zájem o sociologii práce v její konkrétní regionální podobě. Zajímaly ho pracovní podmínky zaměstnanců textilních továren na Náchodsku, zejména podmínky žen. Později o této otázce napsal, na základě empirického výzkumu, samostatnou knižní publikaci.

Přes svůj nevhodný „třídní“ původ a otevřené křesťanství se mu podařilo projít studentskými prověrkami, dokončit a obhájit doktorskou disertaci a úspěšně ukončit studia. Jeho nekompromisní názory mu však přinesly potíže okamžitě po absolutoriu. Dva roky základní vojenské služby byl u PTP a myslím, že nějakou dobu pracoval v uhelných dolech na Ostravsku. Po vojně pracoval jako vychovatel v mládežnickém internátu. Byl oblíben mezi mladými lidmi pro své názory a také pro svůj aktivní zájem o atletiku. Patřil mimo jiné mezi velké propagátory běhu Hronov-Náchod, o kterém rovněž napsal sociologickou studii. Práci v internátu ztratil pro své náboženské přesvědčení. Pak se mu podařilo pracovat nějakou dobu ve funkci pracovního psychologa a sociologa pro lnářský průmysl. Z této doby pochází jeho publikace *Člověk a mzda* (1970). Do nejhorší situace se dostal v sedmdesátých letech. V roce 1968 totiž veřejně odhalil kolaboraci jednoho z vedoucích funkcionářů KSČ s nacisty během války. Důsledky se okamžitě dostavily: jakákoliv odborná činnost mu byla zakázána a musel téměř dvacet let pracovat jako pomocný dělník hronovského Kovošrotu (sběr kovů). Ale konec vše alespoň zčásti napravil: Jiří Horina se stal po roce 1989 starostou města Hronov.

Ferdinand Kolegar

Ferdinand Kolegar patřil nepochybně mezi nejtalentovanější studenty sociologie, kteří začali studovat tento obor v dramatických letech 1947-48. Vítězslav Houška, který ho znal z mládí, jej považoval za „geniální dítě“ (Houška 2002). Již jako středoškolský student se intenzivně zajímal o filosofii a sociologii. V rozhovoru se Zdeňkem Ullrichem, kterého se účastnil Houška, uvedl, že „prostudoval vše ze sociologie, co u nás vyšlo, tj. Comta, Giddingse, Pareta, Bláhu, Foustku, Drtinu, Masaryka, Chalupného, Ogburna“. Znal také všechny

práce Ullrichovy, což spolu s jeho vynikajícími znalostmi obecné sociologie tehdejšímu profesorovi natolik imponovalo, že si z něj udělal jakéhosi neformálního asistenta. Kolegar dobře znal bádenskou novokantovskou filosofii, bez níž nelze rozumět Maxi Weberovi, měl podrobně prostudovány a opoznámkovány rozsáhlé *Dějiny filozofie* Wilhelma Windelbanda a jeho *Praeludien*. Již jako gymnazista se z originálních německých textů seznámil se základními myšlenkami Maxe Webera.

Takto vybaven, začal studovat sociologii a filosofii. Jeho vědecké zájmy se během studia v Praze soustřeďovaly na otázky vztahu mezi sociologií a historiografií, na sociální a politické důsledky historicismu v sociálním myšlení, zejména německém, na sociologii Maxe Webera a na funkci sociologie v soudobých společnostech. Byl to člověk, který, kdyby byla v naší zemi zachována svoboda bádání, by se stal jedním z předních českých sociologů-teoretiků. Pro mne, který jsem objevil Webera později, byly rozhovory s ním nesmírně inspirativní. Jeho odchod byl pro nás velkou ztrátou.

Po necelých třech letech studia na filosofické fakultě Kolegar emigroval přes východní Berlín do Hamburku a odtamtud do Dánska a Švédska. Ze Stockholmu, kde se ho ujal Eduard Táborský, bývalý tajemník prezidenta Beneše, se přestěhoval do USA. Na Chicagské univerzitě se stal asistentem profesora Edvarda Shilse. V roce 1962 byl pak jmenován Assistentem Profesorem na Rooseveltově univerzitě, rovněž v Chicagu. Z kusých informací o jeho činnosti v USA víme, že rozvíjel dál své staré zájmy. Svědčí o tom studie *The Concept of „Rationalization“ and Cultural Pessimism in Max Weber's Sociology* (1964). Weberova sociologie má podle Kolegara nepopiratelné znaky kulturního pesimismu, který byl spojen se všemi variantami německého historicismu. Weber si podle něho přesto zachoval schopnost nezaujaté sociologické analýzy evropské společnosti – nebyla to jen jiná verze „úpadku západu“, tématu, kterému podlehl tolik německých myslitelů v prvních desetiletích 20. století. Kolegarův trvalý zájem o evropské a zejména střeoevropské sociální myšlení je patrný i z jeho studie o Masarykově sociologii (1967), o dějinách frankfurtské školy a tamního Ústavu sociálního výzkumu v letech 1923–50. Naposledy jsem se s Kolegarem setkal na Světovém sociologickém kongresu v Evianu v roce 1966. Po roce 2008, kdy byl ještě uváděn jako emeritní profesor v katalogu Rooseveltovy univerzity, nemáme o jeho osudech další informace.

Jiří Musil

Charakteristika představitele dalšího typu studentů je záměrně psána jako o třetí osobě; tato forma vyjadřuje moje úsilí o maximálně dosažitelný pohled „zvenku“. Tak jako u Jiřího Horiny, i v tomto případě byly důležité rodinné okolnosti. Otec, ruský legionář, který se přes Vladivostok vrátil až v roce 1920 do Ostravy, byl bankovním úředníkem. Měl současně literární ambice a zejména bohatou knihovnu. Její součástí byly i Masarykovy spisy, Rádlovy *Dějiny filosofie* a řada dalších zajímavých knih s humanistickou orientací. Musilův otec zemřel v roce 1945 při transportu mezi nacistickými koncentračními tábory. Po válce Musil část jeho knihovny přestěhoval do Prahy a osud otce a jeho odkaz měly určitě vliv na jeho zájmy. Ty již během posledních roků studia na reálném gymnáziu směřovaly k společenským problémům doby. Jako středoškolák velmi jasně vnímal ideový konflikt, který vzplanul mezi demokraticky orientovanými směry a autoritářstvím radikálního marxismu. Marxismus a jeho praktickou aplikaci v poválečném Československu z řady důvodů odmítal. Proto se například pokusil s přáteli založit Svaz středoškoláků, nezávislý na Československém svazu mládeže, ovládaném komunisty.

Rozhodnutí studovat sociologii bylo u Musila vyvoláno především úsilím lépe rozumět soudobým společnostem a kořenům uvedeného konfliktu. Už na gymnáziu se jeho zájmy pohybovaly v trojúhelníku vymezeném pojmy „společnost“, „geografie“ a „dějiny“. Proto si zřejmě hned v prvním roce studií na filosofické fakultě UK zapisoval vedle kurzů ze sociologie velký počet přednášek z historiografie a zároveň měl zájem o vztah sociologie k přírodním vědám. Svědčí o tom jeho první seminární práce z roku 1948 u Jana Patočky. Ta se zabývala názory novokantovce Heinricha Rickerta (1896) na meze přírodovědecké tvorby pojmů. K tématu se vrátil ještě jednou na semináři J. B. Kozáka v roce 1951. Otázka, zda je sociologie vědou, která má usilovat o maximální užití metodologie přírodních věd, anebo má i v metodách zdůrazňovat, že jde o specifickou analýzu kulturních jevů, byla v té době stále živá. Musila přitahovala v tomto názorovém střetu distinkce zavedená novokantovskými filozofy, tj. Windelbandem a Rickertem, nikoliv Diltheyem. Vědy se liší podle Rickerta tím, zda hledají obecné zákonitosti, anebo zda chtějí poznat jedinečné skutečnosti. A tyto jedinečnosti mají vždy historickou povahu.

Třebaže hlavním motivem, který Musila přivedl k sociologii, byl probíhající politický konflikt, metodologické problémy sociologie ho zaujaly natolik, že jim věnoval větší část svého studia a završil v disertační práci o metodologických otázkách v díle Maxe Webera. K tématům, ke kterým se vrací dodnes,

patří otázky historicismu, objektivitu sociálních věd a vztahu mezi poznáním a jednáním. Při obhajobě disertace se ho v roce 1952 profesor Ludvík Svoboda zeptal, proč uprostřed úspěšné socialistické revoluce několik let studoval dílo buržoazního sociologa. Odpověď, že jde o významného sociologa, Svobodu zřejmě neuspokojila. Jiří Musil mu tehdy nemohl odpovědět, že na něj mimo jiné silně zapůsobila jasnozřivá Weberova předpověď v přednášce z roku 1918, že socialismus nebude diktaturou proletariátu, ale diktaturou byrokracie.

Díky přednáškám Josefa Krále o chicagské škole, zejména o Robertu Ezru Parkovi (1925), díky výkladům Antonína Boháče o populační vědě a demografii a také díky vlastnímu zájmu o statistiku získal Musil základní orientaci v profesi, která mu umožnila najít po studiích práci alespoň částečně související se sociologií. Byla to sociální demografie, průzkumy venkovských obcí, sociologie bydlení a později sociální ekologie a sociologie měst. Věděl, že zůstane-li na periferii oboru, vyhne-li se teoretickým zkoumáním, která by mohla rušit ideokratické kruhy moci, může část svého sociologického studia uplatnit. Práci získal nejdříve v Ústavu hygieny jako tzv. dokumentátor, později se stal členem oddělení hygieny sídlišť, které osvěceně vedl Václav Burian. Ten Musilovi umožnil posunovat výzkum obcí a měst do polohy sociologické; mostem mezi hygienou a sociologií se stala chicagská *human ecology*. Dalším krokem blíže k sociologii byl Musilův přechod do Výzkumného ústavu výstavby a architektury, kde mohl založit oddělení sociologie měst a bydlení. Soustavná práce oddělení a vynikající spolupracovníci, jako byli Lubomír Kotačka, Zdeněk Ryšavý, Libuše Macková, Hana Poláčková a další, to vše vedlo k formování moderní a na urbanismus a bytovou politiku navázané sociologie města. Tato aplikační orientace jím zaručovala jistou nezávislost. Byli si však vždy vědomi i širších teoretických souvislostí převážně empirických výzkumů, které prováděli.

V době tzv. tání, tj. v roce 1967, uveřejnil Musil v *Sociologickém časopise* studii o Weberově pojetí sociologie a o otázkách objektivitu v společenských vědách. Tento článek byl pak v analýzách husákovských „normalizátorů“ označen za ústup od „třídního pojetí“ sociálních věd a za příklad ideologické diverze. Pro Musila to byl důkaz nemožnosti koexistence standardní sociologie a marxisticko-leninského pojetí historického materialismu. Přesto se ve svém oboru udržel, později pracoval jako expert OSN, přednášel na zahraničních univerzitách a publikoval práce z urbánní sociologie v zahraničí. Po sametové revoluci se stal ředitelem obnoveného Sociologického ústavu ČSAV a později akademickým ředitelem pražské koleje Středoevropské univerzity. V letech 1999-2001 byl prezidentem Evropské sociologické asociace a dále pracoval na Přírodovědecké fakultě a Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy.

Naši učitelé

Tak jako v případě studentů, i při výběru učitelů, o nichž chci psát, jsem postupoval výběrově. Zabývám se těmi, kteří pro nás jako sociology byli podnětní a kteří nás názorově ovlivnili, a dále pak těmi, kdo nám pomáhali vůbec dostudovat, například tím, že přijali disertace, které byly mimo jejich obor. Je zároveň nesporné, že zde hrála důležitou roli i myšlenková afinita. I oni nepochybně věděli, že ideově patříme do stejného nebo podobného kulturně-myšlenkového okruhu jako oni. Přitom není pochyb o tom, že šlo o názorově velmi pestrou skupinu silných individualit.

Josef Král, profesor filosofie a sociologie, přímý posluchač T. G. Masaryka, byl reprezentantem pozitivismu. Byl také žákem Františka Krejčího a jeho zájmy sahaly od dějin filosofie až k obecným základům sociologie. Jan Blahoslav Kozák byl profesorem filosofie a měl rovněž teologické vzdělání. Představoval moderní verzi evropského protestantismu. Za první republiky patřil mezi přední české intelektuály, byl členem skupiny „pátečníků“. Ve filosofii je pokládán za reprezentanta kritického realismu. Jan Patočka byl docentem filosofie a reprezentoval fenomenologickou orientaci. Byl přímým studentem Edmunda Husserla ve Freiburgu, studoval rovněž na pařížské Sorbonně. Jeho znalost dějin moderní evropské filosofie a široký kulturně-historický rozhled nás fascinoval. Byl pro nás sociology přitažlivý svým důrazem na kulturu jako společenskou sílu. Antonín Boháč byl v době našich studií docentem pro obor demografie na Přírodovědecké fakultě Univerzity Karlovy a zároveň přednášel na filosofické fakultě. Byl činný v mezinárodních statistických institucích. Jeho metodologická úroveň v demografické a populační statistice a spojení mezi demografií a sociologií nás silně inspirovaly.

Josef Král

Většina těch, kdo znali profesora Josefa Krále jen z jeho přednášek nebo seminářů v letech po druhé světové válce, ho často považovala za akademika a učitele, který rád třídil myšlenkové směry, klasifikoval poznatky a metody sociologie, psal pečlivé studie z dějin filosofie a zachovával si odstup od „žhavých témat“. Chci však připomenout jiného Josefa Krále, tak jak se řadě studentů sociologie, ale i filosofie jevil v letech 1947-52. Soustřeďuji se zde na poznámky o jeho statečném chování, na jeho přednášky a semináře a na jeho přátelský vztah ke studentům. O jeho odborné činnosti a publikacích, zejména z doby první republiky, existuje řada přehledů, a proto se o nich nezmiňuji. Méně se

už připomínají jeho rozhlasové přednášky v českém rozhlase z let 1939–42, které vyšly pod názvem *Nad člověkem a společností* (1946), stranou pozornosti zůstal také soubor studií *Masaryk humanity a demokracie* publikovaný v roce 1947.

Témata Králových válečných přednášek, připomínajících poněkud eseje starých stoiků a epikurejců, sahala od obecných námětů, jako například „Rozum a cit v životě“ nebo „Přátelství“, k námětům, které obsahovaly výzvy posluchačům ke „Vzájemné pomoci“, „Solidaritě“, a dokonce úvahy o „Filosofii a jednotě národa“. I dnes, když po mnoha desetiletích texty čtu, je zřejmé, že Král se vědomě snažil povzbudit, dodat odvalu a připomenout skrytě, ale srozumitelně velké osobnosti českých dějin. Jeho studie o Masarykovi, vydané roku 1947, jsme tehdy četli se zájmem už proto, že na rozdíl od jiných interpretací obsahovaly pečlivé doklady o vlivu pozitivismu na Masarykovo myšlení, o významu jeho studií na univerzitě ve Vídni. Nebyly plné důrazu na ono vnitřní napětí v myšlení TGM, které jsme znali z Rádlových interpretací a později zejména ze studií Jana Patočky, nicméně velmi jasně ukazovaly na hluboké základy Masarykova demokratismu. Tehdy jsem si díky Králově analýze poprvé uvědomil rozdíl mezi demokracií jako politickou formou a demokratismem jako životním názorem a způsobem života.

Pro nás, poslední ročník studentů sociologie po únoru 1948, byla přitažlivá Králova názorová integrita ve velmi obtížné době. Po emigraci profesorů Otakara Machotky a Zdeňka Ullricha zůstal na katedře sociologie jako jediný profesor a přednášel nezměněně sociologii v pojetí, ke kterému se dopracoval ve svých sedmdesáti letech. Už před únorem 1948 se názorově utkával s protagonisty marxismu. Jeho studie o společnosti v Sovětském svazu, zdůrazňující, že v sovětech nevzniká beztrždní společnost, a řada jeho dalších komentářů je nesmírně iritovala. Známé byly zejména útoky, které proti němu vedl profesor Arnošt Kolman, hlavní reprezentant radikální verze marxismu na tehdejší filosofické fakultě UK. Kolman neprezentoval Krále jen jako nepřijatelného buržoazního sociologa, ale s arogancí tehdy sobě vlastní ho považoval za nevýznamného člena fakulty. Ani ve svých pamětech, které u nás vyšly v roce 2005, svůj názor na osobní kvality svého kolegy nezměnil.

Josef Král nás nepřitahoval bravurností a literární finesou svých přednášek, ale svými postoji a etickou integritou uprostřed doby, která byla plná oportunních obrátů. Byl zároveň politický realista a věděl přesně, co znamená převrat v únoru 1948 po stránce společenské i kulturní. Myslím, že jím nebyl ani překvapen. A zejména se neuchyloval k pokusům o záchranu sociologie pomocí

kompromisů s tehdejšími představiteli radikálního marxismu, jako to dělali někteří jiní čeští sociologové. Svědčí o tom také jeden z důvodů, který pravděpodobně vedl k jeho odstranění z fakulty: 7. března 1950, slavnostně oděn, přednesl přednášku o významu Tomáše Garrigue Masaryka v českém myšlení, ve stejném duchu, v jakém se o tři roky dříve nesla jeho přednáška „Demokratismus jako česká národní filosofie“. Netrvalo dlouho a fakultu musel opustit, ale my jsme s ním jako studenti neztratili kontakt.

Jan Patočka

I když tehdejší docent Jan Patočka nebyl sociologem, pro mnohé z nás, kteří jsme studovali sociologii, byl důležitou osobností. Byl to Patočka, který mne navedl v roce 1950 ke studiu Maxe Webera. Dal mi jednou – v době, kdy už na filosofické fakultě nepřednášel a pracoval v knihovně T. G. Masaryka – do rukou Weberův životopis od Marianny Weberové a řekl: měl byste se jím zabývat. Kromě mnoha podnětů, z nichž jsem uvedl jeden příklad, jeho význam spočíval především v tom, že nás upozorňoval na hlubší filosofická východiska sociologie. Sociologie se tehdy obecně studovala s větším – možná až příliš silným – sepětím s filosofií, zejména s epistemologickými a metodologickými otázkami filosofie. Často jsme tehdy mezi sebou diskutovali o vztahu realismu a nominalismu a o možnosti spojovat historické přístupy s analytickými. V těchto debatách byly pro nás důležité podněty, které přicházely z Patočkových přednášek a seminářů.

Jana Patočku jsme vnímali jako představitele akademického života svobodné meziválečné republiky. Byl to učitel, ze kterého vyzařoval evropský duch, studium na předních evropských univerzitách. Jeho přednášky byly skutečným intelektuálním zážitkem. Někdy byl však příliš sofistikován, až tak, že mnozí měli problém mu porozumět. Stejnou zkušenost s ním měl i Ernest Gellner, který si v roce 1945, ještě v *battledressu* Československé britské brigády, zapsal Patočkův kurz – tehdy jsme říkali přednášky – o předsokratické filosofii. Reagoval na jeho přednášky poznámkou o tom, že ví, že Patočka přednáší o významném tématu, ale proč to dělá jazykem, který je plný novotvarů a nejasností. Odpověď byla jednoduchá: protože je zapotřebí vytvořit sofistikovanejší češtinu, odpovídající vývoji evropského filosofického myšlení.

Mnohem bližší než v samotných přednáškách byl nám, studentům sociologie, na svých seminářích. Řeknu o nich ještě několik podrobností v další části textu, kde se budu zabývat tím, co se v těch letech přednášelo a diskutovalo na seminářích. V mé paměti patří však i dnes Patočkovy semináře mezi

nejhlubší intelektuální zážitky, které jsem si z fakulty odnesl. Jejich princip byl přitom jednoduchý: celý semestr se probíralo jedno dílo některého z nejvýznamnějších evropských filosofů. Pamatuji se zejména na seminář o knize Davida Huma *An Enquiry Concerning Human Understanding* z letního semestru studijního roku 1948-49. Probírali jsme toto dílo téměř větu za větou a odbočovali i k Humově kritice přirozenoprávních teorií a k jeho téměř sociologickým výkladům vzniku společnosti a státu. Přitahovaly nás také Patočkovy přesahy do oblasti literatury, hudby a kultury obecně.

Patočkova filosofická orientace jako fenomenologa a jako přímého Husserlova žáka, s jeho implicitní kritikou nemožnosti sladit hegelovskou dialektiku s historickým materialismem, musely nutně vést k tomu, že byl z filosofické fakulty vypuzen. Poslední Patočkovy přednášky, které mám v indexu zapsaných přednášek, se konaly v zimním semestru ročníku 1949-50. Pak jsme se s ním stýkali už jen v tzv. bytových seminářích nebo při individuálních rozhovorech. Jednou jsem se ho zeptal, jak vnímal únorový převrat. Odpověděl mi, že to pro něj bylo jako hrozná rána do hlavy. Přemýšlel jsem často o tom, co tím myslel. Bylo to vědomí konce určité éry? Byla to radikální změna, kterou nečekal? Byl to nečekaný otřes? Nebo to bylo hrozné zklamání a pocit zaskočení? Patočka byl hledající člověk, který však neustupoval ze svých duchovních východisek, ale který nám přímo nebo nepřímě opakovaně připomínal, že ryze liberální řešení soudobých evropských problémů není řešením situace, ve které jsme se ocitli i my Češi. Myslím, že to byla jeho politicky nejsložitější otázka, ke které se stále vracel. Není zde místo pro ucelený výklad jeho pozice, je ale zapotřebí připomenout, že velmi jasně vnímal Masarykovu a Rádlovu kritiku liberalismu.

Antonín Boháč

Docent Antonín Boháč byl kmenově učitelem na Přírodovědecké fakultě UK, ale přednášel v rámci katedry sociologie také na filosofické fakultě. Byl to demograf mezinárodního formátu, za první republiky byl viceprezidentem československého statistického úřadu a patřil mezi ty české společenské vědce, kteří přenášeli kvality prvorepublikového akademického a odborného života do doby po druhé světové válce. Nebyl však jen vynikajícím demografickým statistikem, ale současně to byl odborník v oboru populační vědy. Jeho přednášky na naší fakultě byly vlastně jakousi sociologií obyvatelstva a neměly daleko k Durkheimově a zejména Halbwachsově koncepci sociální morfologie. Myslím, že přes krátkou dobu, co nás mohl učit, nám pomohl nejvíce rozumět

souvislostem mezi sociální analýzou a sociální politikou. Byl vzorným příkladem vysokoškolského učitele, který nás na základě celoživotní a s praxí spojené zkušenosti učil, jak přemýšlet a řešit velmi konkrétní sociální otázky. Antonín Boháč však bohužel roku 1950 zemřel a nikdo ho již nenahradil. Dodnes mám přitom pocit, že není u nás jako sociolog doceněn.

Jan Blahoslav Kozák

Profesor filosofie J. B. Kozák se po emigraci, penzionování a vyloučení prakticky všech členů původní katedry sociologie stal pro řadu sociologů důležitou postavou. Po jmenování Ludvíka Svobody, marxistického filosofa se sociologickou orientací, profesorem na filosofické fakultě, byli pro mnohé z nás totiž tito dva filosofové jedinými učiteli, kterým jsme mohli podávat své doktorské práce.

Význam Kozákův spočíval především v jeho díle, filosofické orientaci a v jeho intelektuálním vlivu. K sociologii měl nejbližší díky svým znalostem politické filosofie. Jeho kurzy o dějinách politické filosofie před rokem 1948 patřily k nejnavštěvovanějším a nejoblíbenějším. Byl vynikajícím řečníkem a ztělesňoval pro mnohé z nás, tak jako tomu bylo u Josefa Krále a Jana Patočky, ducha první republiky. Připomeňme, že byl členem „pátečníků“ a že za druhé světové války emigroval do USA. Vycházel z protestantského křesťanství – jednu dobu byl evangelickým vikářem – a k jeho hlavním tématům patřily problémy etiky. Filosoficky byl ve střední fázi svého myšlenkového vývoje silně ovlivněn Husserlovou fenomenologií.

Pro nás, studenty sociologie, byl Kozák přitažlivý dvěma myšlenkami: důrazem na intencionální povahu lidského chování a na to, co později nazval kontextualismem objektivní skutečnosti. Zdůrazňoval pluralitu reality a zároveň souvislosti jejích elementů. To nebylo téma vzdálené starému pozitivistickému konceptu konsensu a tradici těch směrů sociologie, které se zabývaly komunitou. Já osobně jsem v něm vždy viděl také reprezentanta gnoseologického kritického realismu. To nepochybně působilo i na kritické části mé doktorské interpretace nominalisticky orientované metodologie Maxe Webera. A byl to právě Jan Blahoslav Kozák, kdo byl ochoten přijmout moji disertaci o metodologických otázkách u Webera jako doktorskou práci. Činil tak i u dalších studentských prací, které nespadały tak úplně do jeho kompetence.

Nikdy jsme nepochybovali o Kozákově demokratické a svobodomyslné myšlenkové orientaci. Tu ostatně dokazoval při velkých veřejných polemikách s Arnoštem Kolmanem, militantním marxistou sovětského ražení, ještě

před rokem 1948. Měli jsme jen potíže vyrovnat se s jeho snahou zdůrazňovat příbuznost jeho realismu a kontextualismu s historickým materialismem, zejména v Engelsově pojetí. Ve snaze hledat tyto podobnosti a tím udržet také pozici realismu, uspořádal v zimním semestru ročníku 1949–50 seminář „Spisy Engelsovy a literatura“, který se týkal především Engelsova díla o původu rodiny, soukromého majetku a státu. Naše skupina studentů sociologie na semináři polemizovala s militantními marxistickými studenty reprezentovanými Janem Fojtíkem, Orlickým a dalšími. Věděli jsme, že moderní sociální antropologie v té době měla již řadu empirických dokladů vyvracejících Morganovu teorii o matriarchátu a že proto nelze přijímat ani Engelsovu verzi. Profesor Kozák se na semináři vyhýbal jasnému stanovisku. Byl tehdy děkanem filosofické fakulty a byl pod mnoha politickými tlaky. Mnohem později jsme se dozvěděli, že jeho syn byl již před 25. únorem 1948 z politických důvodů zatčen; tyto a jiné skutečnosti zřejmě vysvětlovaly jeho jednání v kritických letech 1948–49. Ale ve svých ucelených kurzech z dějin filosofie, například o racionalismu od renesance po Kanta či o britském empirismu, zachovával akademickou kvalitu a pomáhal nám, až do roku 1952, kdy jsme končili studia uprostřed narůstajícího chaosu a úpadku výuky, orientovat se ve vývoji evropského myšlení.

Jak jsme studovali

Jedním ze znaků studia na filosofické fakultě v době, kdy se náš ročník studentů zapisoval, byl neobyčejně velký výběr zajímavých kurzů a seminářů a také volnost při jejich volbě. Mohli jsme zapisovat kurzy a semináře z různých oborů a k nim jsme museli přidat několik povinných, například obranu státu, tělocvik, kurzy češtiny a při studiu filosofie také kurzy staré řečtiny. V ročníku 1947–48, kdy jsem začal studovat, jsem si vedle sociologie zapisoval také filosofii a historiografii a jeden kurz z psychologie. Vzpomínám, že například vedle Králova „Vývoje mravnosti“ to byla Kozákova „Logika“, Patočkův „Platón“, Gallovy „Základy sociologie“, Stavělova „Psychologie“ nebo Králův proseminář „Výklad ukázek z moderní sociologie“. K tomu jsem si přidal Dobiášovy „Dějiny římské“, Stloukalovy „Dějiny 19. a 20. století“ a další historické přednášky, například Vojtíškovu přednášku „O městských listinách a knihách v zemích českých“. Podobně to dělali i moji kolegové. Byla to neuvěřitelně bohatá směs informací a podnětů, která, kdybychom v tom pokračovali, by vedla pravděpodobně více ke zmatku než k slušným odborným znalostem.

Proto jsme se v dalších ročnících soustředili nejčastěji na dva obory reprezentované institucionálně samostatnými „stolicemi“ (katedrami). Ve skupině studentů, kterými se zabývám, to byly nejčastěji kombinace sociologie-filosofie, sociologie-psychologie nebo sociologie-historiografie.

Velice brzy po prvním ročníku studia jsme však pocítili, jak se výběr kurzů tematicky zužuje. To byl důsledek politického vývoje na fakultě, odkud bylo po únoru 1948 odstraněno mnoho učitelů, a toho, že někteří z těch, co zůstali, témata svých přednášek vybírali opatrně. K zcela zdecimovaným oborům patřila právě sociologie a nám, kteří jsme ji studovali, nezbylo, zejména po roce 1950, nic jiného než zapisovat si především filosofii a pak „nové“ přednášky o společnosti, většinou v duchu tehdejšího militantního marxismu. Výuka sociologie, byť v omezené podobě, pokračovala až do odchodu Josefa Krále a smrti Antonína Boháče v roce 1950. Po emigraci profesora Machotky a docenta Ullricha již v roce 1948 a po odstranění asistenta Dědka zůstal jediným učitelem, který přednášel sociologii, Josef Král. Vedle kurzů z dějin filosofie měl Josef Král v letech 1947 až 1950 řadu přednášek a seminářů k otázkám sociologie. Jejich názvy přitom svědčily o jeho důrazu na obecné stránky oboru, například „Vývoj společnosti“ v letním a zimním semestru roku 1948–49 nebo „Studium současné společnosti“ v roce 1948–49, a poslední „Hlavní problémy současné sociologie“ v roce 1949–50. Živé a zajímavé byly jeho semináře. Tam jsme jako studenti referovali jak o klasických textech, tak o nových publikacích ze společenských věd. Král nás na seminářích uváděl do prací chicagské školy, do její sociální ekologie a etnografie měst. Referovali jsme ale také o klasických tématech, například o primárních skupinách Ch. H. Cooleye, o vůdcovství v pojetí Kimballa Younga či o Rádlově bilanční sociologii, a o nových knihách, jako byly Fischerovy *Tři stupně* či *Demokracie dnes a zítra* Edvarda Beneše. Ovzduší seminářů bylo stále liberální, i když jak profesor Král, tak i my jsme si byli vědomi, že jedna ze studentek je pověřena informováním stranických složek o tom, co se na semináři děje.

Na výkladech Josefa Krále z té doby bylo patrné, že je silně zaujat syntetickým dílem Pitirima Sorokina *Society, Culture and Personality* z roku 1947. Král byl nepochybně v osobním kontaktu se Sorokinem a svědčí o tom i Sorokinova zmínka v úvodu tohoto velkého kompendia, že kniha je překládána do češtiny a španělštiny. Sorokin byl u nás v prvních letech po válce velmi populární. S velikým ohlasem se setkala jeho *Krize naší doby*, která vyšla v překladu Králůva asistenta Dědka po únoru 1948. Jméno překladatele bylo v tiráži knihy přelepeno, ale všichni jsme věděli, kdo to byl. Na první stránce

však zůstalo Sorokinovo věnování knihy: „PhDr. Josefu Královi, ordinariu filosofické a sociologické stolice staroslavné Karlovy university v Praze.“ Také Královy přednášky o vývoji současné společnosti a o problémech sociologie byly silně poznamenány Sorokinem, který usiloval o rozvinutí „systematické teorie o struktuře a dynamice sociálních, kulturních a osobnostních systémů“. Důležitým elementem Sorokinova pojetí sociologie byl jeho důraz na specifickou povahu sociálně-kulturních jevů. Ta může být zkoumána a pochopena, jedině použijeme-li *meaningful-causal method*, což lze pochopit jako variantu weberovské *verstehende Soziologie*. Byla to také jakási forma funkcionálního strukturalismu. Královy výklady nám v podstatě otevíraly dveře k moderní sociologii a měli jsme pocit, že tím koriguje i svůj původní, poněkud strohý sociologický pozitivismus.

Druhým přednášejícím, který nám do první části roku 1950 vykládal spíše část konkrétní sociologie, byl docent Antonín Boháč. Jeho pojetí sociologie obyvatelstva je výstižně vyjádřeno v názvu jeho první přednášky, kterou jsme mohli vyslechnout v letním semestru 1948–49: „Příroda, populace, společnost“. Svou schopnost teoretického přístupu k populačním otázkám doplňoval výukou analytických postupů v populační a sociální statistice a také nabádáním k výzkumu konkrétních otázek populační politiky. V dalších semestrech nám nabízel přednášky „Analýza dat československé statistiky populační a sociální“, „Populační a sociální teorie na konci 19. a začátku 20. století“ a seminář „Populační a sociální jevy“. Pamatuji se, jak mi zadal seminární práci na téma německé studie o vztahu sociálnědemokratické strany k populační otázce. De facto to byla analýza vztahu německé sociální demokracie k neo-malthusianismu. Mohl jsem v jeho semináři ještě v roce 1950 také referovat o knize britské labouristky Barbary Wootonové *Plánování a svoboda*, kterou v roce 1947 vydalo Laichterovo nakladatelství. Byl to jeden z posledních momentů svobodomyslné diskuse o vážném společenském problému.

Kurzy obou dalších učitelů, kteří nám pomohli dostudovat, tj. docenta Patočky a profesora Kozáka, se týkaly sociologie jen nepřímo, jak jsem již shora uvedl. Po roce 1950 nastalo pro nás zvláštní období, jakési vakuum. Zapisovali jsme si různé Kozákovy kurzy z dějin filosofie a zároveň, abychom měli dosti „odposlouchaných“ hodin, výklady dalších filosofů, například „Otázky dialektického materialismu“ u Ladislava Riegera nebo „Marx-leninské učení o společnosti a Hegelův systém v přehledu“ u Ludvíka Svobody. Oba, jako lidé, kteří se formovali v období první republiky, udržovali stále slušnou akademickou úroveň svých přednášek. Učiteli profesora Svobody byli například Emanuel

Chalupný, I. A. Bláha a on sám publikoval jako marxista studie v *Sociologické revue*. V roce 1950 již začali přednášet také noví učitelé, jejichž kurzy jsme si zapisovali. Čestmír Císař si zvolil stejný název jako profesor Král, „Vývoj společnosti“, Ladislav Štoll měl kurz o „Kulturní revoluci“, Slavomír Strohs nás uváděl do „Dějin KSČ“. Během roku 1950 tak došlo k druhému obsahovému zlomu v našem studiu (k prvnímu došlo hned po únoru 1948).

Většina z nás začala studovat zcela individuálně podle vlastního programu. Bylo to jakési samoobslužné a řekl bych – vyjádřeno sovětským pojmem – „bezprizorné“ studium, doplňované nezbytnými zkouškami z přednášek, které byly ovšem stranou našich zájmů. Ale protože jsme v té době již většinou věděli, co chceme psát jako doktorské práce, zachovali jsme si fokus a strukturu své činnosti. Část seminářů s učiteli jsme nahradili diskusemi mezi sebou, zejména ti, kdo pracovali na podobných tématech. Měl jsem například veliké štěstí, že jsem mohl diskutovat s Ferdinandem Kolegarem o metodologických otázkách u Maxe Webera a naopak Jiří Horina se mnou mnohokrát hovořil o své disertaci o filosofii T. G. Masaryka. Důležité byly knihovny. Byla to zejména Národní a univerzitní knihovna v Klementinu, která nám poskytovala skvělé služby. Knihovny na fakultě se v té době bohužel rozpadaly. NUK naproti tomu získala po druhé světové válce mnoho moderní sociologické literatury a navíc měla skvělou sbírku z let meziválečných a byla dobře organizovaná. Důležité bylo také to, že tam ještě poměrně dlouho nebyl zaveden systém „libri prohibiti“.

Je zapotřebí dodat, že v našem podivném studiu hrály velkou roli také naše soukromé knihovny. Ty obsahovaly často svazky ze sbírek rodičů, ale také to, co jsme kupovali v letech 1945 až 1948. Vedle publikací československých nakladatelství – s poměrně velkým počtem překladů – to byly i knížky zahraniční. Do roku 1948 jsme je totiž mohli nakupovat v českých knihkupectvích, i když byly drahé. Pořídil jsem si tehdy například anglickou učebnici sociologie od Ogburna a Nimkoffa, podnětný výklad o společnosti od MacIvera a antropologicky orientovanou učebnici. Knižní produkce českých nakladatelství v letech 1945 až 1948 byla rozsáhlá a psát o tom, co jsme z ní četli, by zabralo příliš mnoho místa. Nemohu se však nezmínit alespoň o čtyřech knihách, které na mne a na mé kolegy hluboce zapůsobily. Na prvé místo bych zařadil Laichterovo vydání Niebuhrových *Synů světla a tmy* z roku 1947, na druhé knihu Bertranda Russella *Organizace a svoboda*, vydanou na podzim 1948 Dělnickým nakladatelstvím. Její náklad šel z ideologických důvodů celý do stoupy, ale podařilo se nám přesto získat jeden z výtisků. Většina z našeho užšího kroužku

tuto knihu studovala a myslím, že i dnes stále stojí za čtení. Je to v podstatě historicko-sociologická analýza vývoje vztahů mezi trhem a regulací – ekonomik a politikou – v 19. století v Evropě a ve Spojených státech amerických. Třetí příklad publikace, která měla pro mne velký význam, byla Mumfordova *Technika a civilizace*, která vyšla česky roku 1946. Mumford byl filosoficky a ekologicky orientovaný autor, který sofistikovaným způsobem analyzoval dějiny techniky. Jeho minuciosní rozbory složitých a proměnlivých příčin vývoje techniky byly účinnou protilátkou zjednodušujících výkladů o vývoji „výrobních sil“, které nám prezentovali naši noví marxističtí učitelé. Ale pravděpodobně nejzávažnější z těch čtyř knih bylo dílo Josepha A. Schumpetera *Capitalism, Socialism and Democracy* z roku 1942. Týkalo se jádra problémů, se kterými jsme i my, čeští studenti sociologie, zápasili, a obsahovalo tolik inovativních pohledů na soudobé západní společnosti, že jsme je ani nestačili všechny absorbovat.

Zvláštním zdrojem byly knížky lidí, kteří emigrovali a předávali před odchodem cenné publikace kolegům, kterým důvěřovali. Takto jsem „zdedil“ po Ferdinandu Kolegarovi Windelbandovy *Dějiny filosofie* nebo zajímavou knihu profesora sociologie na London School of Economics and Political Science, Morrisse Ginsberga *Reason and Unreason in Society* z roku 1947 a další. V tom, co mi předal, byly však také knihy, které už on zdědil po emigrovavším Zdeňku Ullrichovi, pro kterého pracoval už na gymnáziu neformálně jako asistent. Ullrichovy knihy byly zajímavé tím, že byly mezi nimi staré práce autorů chicagské sociologické školy a obsahovaly četné Ullrichovy poznámky. Knihy byly pro nás tehdy velmi důležitou součástí studia – myslím, že měly větší význam, než mají teď. Naše dnešní soukromé knihovny jsou proto, myslím, dokladem existence oněch skrytých podzemních toků, které spojovaly minulost s přítomností. Byly to jakési Punkvy intelektuální kontinuity, kterou si ovšem dnes mnoho lidí v oboru neuvědomuje. Soustřeďují se příliš na aktivity v oficiální, institucionální sféře dějin sociologie.

Naše podivné samoobslužné studium na fakultě jsme mohli doplňovat podněty z neformálních rozhovorů s našimi „vyloučenými“ učiteli a z tzv. bytových seminářů. Ty velice brzy začal provozovat Jan Patočka. Pamatuji se dodnes na jeden z prvních, který se konal u nás na Újezdě. Patočka nám tehdy podal výklad o pojetí pravdy u Karla Jasperse. Později jsme se s ním scházeli poměrně pravidelně na Smíchově u kolegyně Evy Stuchlíkové, studentky filosofie. Okruh účastníků těchto bytových seminářů byl ovšem širší, většinou šlo o studenty filosofie, a témata se týkala většinou soudobé filosofie.

Společenských a politických otázek jsme se ale dotýkali také často. Hodně jsme s Janem Patočkou probírali například otázky evropského liberalismu. Naproti tomu neformálních rozhovorů u profesora Krále se účastnili především studenti posledního ročníku sociologie. Mluvílo se nejčastěji o tématech našich disertačních prací a o nových knihách. Některým z nás profesor Král pomáhal tím, že četl a pečlivě komentoval naše disertační práce. Navíc nám věnoval některé z knih, které považoval za důležité. Obdržel jsem od něho publikace Wilhelma Röpkeho, jednoho ze zakladatelů školy tzv. ordo-liberalismu, což bylo jedno z teoretických východisek koncepce sociálně-tržního hospodářství ve Spolkové republice Německo. To mě pak vedlo k tomu, že jsem soustavněji studoval práce liberálů z třicátých a čtyřicátých let a moje přemýšlení o vztahu socialismu a liberalismu nabylo hlubších podob. Profesor Král však s námi hovořil i o naší osobní situaci, o tom, co budeme dělat, kde budeme moci pracovat a podobně. Jeho realismus a zároveň lidská velkorysost se projevil v jedné z diskusí, kdy nám in nuce řekl toto: pokud tady zůstanete, neodejdete do emigrace a budete pracovat, byť okrajově, ve společenských vědách, budete si muset najít nějaký modus vivendi s širším rámcem, ve kterém žijeme. To neznamena nutně nějakou kolaboraci, existuje řada jiných možností. Ale zároveň řekl: vaše generace nemá teď možnost zaujmout pozici, kterou jsem zaujal já, nenásledujte mne, to, jak se chovám, do jisté míry umožnilo i mé stáří. Je nutno zdůraznit, že to řekl někdy kolem roku 1951, v jednom z nejttotalitárnějších období komunistického režimu. V té době už jeden z nás, Ferdinand Kolar, emigroval.

Druhá polovina našeho studia po roce 1950 byla vskutku něčím mimořádným. Na jedné straně nám ta bezprizornost dávala krátkodobý pocit volnosti v naší činnosti, nikdo například nekontroloval, co vlastně děláme. Stačilo udělat pár předepsaných kolokvijních zkoušek u nových přednášejících a mohli jsme se věnovat disertacím a svým intelektuálním zájmům. Zároveň jsme však cítili, že jsme na jakési slepé koleji, protože to, co jsme studovali a znali, bylo v systému, který vznikl, z velké části nepoužitelné. Byla to však naše autonomní volba, nebyli jsme s to dělat něco jiného. Ale někde, tehdy ovšem hluboko zasutá, byla v nás rovněž naděje, že náš pohled na soudobé společnosti se ukáže být oprávněnější a užitečnější.

To, co naopak oficiálně a za velkého „nadšení“ aktivních účastníků vznikalo na filosofické a jiných fakultách na začátku padesátých let, bylo formování nové, marxisticky orientované společenské vědy. Teze byla jednoduchá: historický materialismus a jeho aplikace nahradí „buržoazní“ sociologii. Bylo

to ovšem také formování určité věkové kohorty, která zaujala prostor vzniklý likvidací sociologie jako oboru. Tito lidé vlastně nastoupili na místa uvolněná po emigracích, penzionování a odstranění „starých buržoazních“ sociologů. Ukázal to velmi přesvědčivě historik české sociologie Michal Voříšek v disertaci pro Evropskou univerzitu ve Florencii s názvem *The Reform Generation. 1960s' Czechoslovak Sociology in Comparative Perspective* (2009). Podal v ní historicko-sociologický výklad rozkvětu v Československu obnovené, revizionisticky-marxistické sociologie šedesátých let. Ta byla chápána jako důležitá ideologická součást „obrodného procesu“ šedesátých let. V období husákovské normalizace ji pak čekal analogický trest jako generaci, kterou tito sociologové sami vystřídali – byli odstraněni z akademických pozic, ve kterých působili. Osud sociologie – pokud je chápána jako nezávislé zkoumání společnosti – je vždy v autoritativních politických režimech nedobrý. Sociologie jako vědní obor na univerzitách a akademiích je jakýmsi lakmusovým papírem liberalilty společností. Je to vždy první vědní obor, který je po nástupu autoritativních režimů likvidován.

Reflexe po šedesáti letech

Při zamyšlení nad uplynulými šedesáti lety dramatických dějin Evropy i Česka a také nad vývojem samotné sociologie v tomto období se vynořují některé obecné rámce, které určovaly rovněž situaci, myšlení a chování skupiny studentů sociologie po únoru 1948. V jejich reakcích na situaci, v níž se octli, se však, myslím, současně zrcadlí i stav sociologie té doby. Na prvním místě to byla – podle mého soudu – ostrá ideologická polarizace, která se vyvinula již brzy po skončení druhé světové války. Polarizace mezi liberálně a sociálně demokratickou politickou filosofií na jedné straně a stalinskou, či sovětskou filosofií komunismu na straně druhé. Tato polarizace se výrazně projevovala i v pojetí společenských věd a zejména sociologie. Rozdělovala i u nás lidi, a zejména intelektuály, vědce a studenty, jak o tom svědčí řada tehdejších diskusí, například mezi Ferdinandem Peroutkou a Gustavem Barešem. Únorový převrat byl vítězstvím komunistů a jejich politické koncepce. Veškeré velké veřejné diskuse o dalším směřování české společnosti skončily. Každý byl přinucen rozhodnout se, kde vnitřně stojí. Dodnes je poněkud nesrozumitelné, proč tak velký počet českých intelektuálů, spisovatelů, umělců a také studentů vědomě přitakal filosofii komunismu. Autor tohoto eseje označuje tuto situaci jako selhání české inteligence.

Před zmíněnou existenciální volbou stáli i studenti, kteří začali v roce 1947 studovat sociologii. Jejich situace byla jiná než situace těch, kdo studovali medicínu, technické obory nebo přírodní vědy. Sociologie nebyla jen jednou z vědeckých disciplín, ani ryze odbornou činností. Byla tehdy spíše jakýmsi místem střetů, na kterém bojovaly ideové koncepce opírající se o velmi odlišná pojetí společnosti a jejího fungování. Vítězství komunismu a s tím spojené změny ve studiu společnosti vytvořily pro tehdejší studenty sociologie novou situaci. Buď mohli zanechat studia svého oboru a rozhodnout se přidat se k novým, marxisticky orientovaným disciplínám, anebo setrvat na nemarxistických pozicích tradiční sociologie. Toto druhé rozhodnutí mělo ovšem četné důsledky pro jejich další život, zejména pokud šlo o hledání práce.

Ostrost tohoto kognitivního i etického konfliktu byla – jak si až nyní uvědomujeme – posilována i převládajícím chápáním obsahu sociologie v době po druhé světové válce. Důraz byl kladen více na teorii než na empirickou analýzu. A to je druhý rámec, který působil na situaci studentů. I když se už v meziválečném období objevovaly četné práce zabývající se empirickými výzkumy konkrétních oblastí a změn společnosti, silnou, ne-li převažující složkou sociologie zůstávalo úsilí o chápání sociologie jako obecné teorie společnosti nebo teorie „systému společnosti“. To je patrné ze všech výše uváděných učebnic. Například Sorokin explicitně používal pojmu *System of General Sociology* (1947). Takto chápána sociologie se nutně musela dostávat do konfliktu s historickým materialismem, který nebyl jen teorií společnosti, ale který byl zároveň ideovým východiskem revoluční praxe. Pro marxisty byla sociologie buržoazní pavědou a pro sociology byl historický materialismus jednostranným výkladem fungování konkrétních společností. Nejostřejší konflikty vznikaly tudíž proto, že jak sociologie, tak historický materialismus byly teoriemi struktury a dynamiky společnosti. Ostrost konfliktů měla specifickou příčinu. Zvláštním rysem marxismu a společností na něm vytvářených, jak postřehl výstižně Raymond Aron, byla ideokracie. Sociologie tyto praktické ideokratické ambice neměla, a přesto byla ve svých teoretických verzích pro marxisty nepřijatelnou. Ti byli spíše schopni tolerovat výsledky empirických sociologických analýz než odlišné teoretické koncepce.

S tím souvisí i třetí obecný rámec, který určoval jak situaci tehdejší sociologie obecně, tak i zprostředkovaně myšlení českých studentů sociologie. V sociologii, tak jako v ostatních společenských vědách, v té době stále ještě doznívalo soupeření dvou kognitivních a zároveň etických koncepcí. Platilo to zejména o zemích střední Evropy, jak ukázal Ernest Gellner ve své knize *Jazyk a samota: Wittgenstein, Malinowski a habsburské dilema* (2003), dokladů

o takové polaritě v dílech sociologů první poloviny 20. století by se ovšem našlo více. Tuto polaritu lze popsat pomocí pojmů *Gemeinschaft* a *Gesellschaft* nebo jako rozpor mezi romantickým holismem a atomickým individualismem. Na jedné straně to byl individualistický model Robinsona Crusoe, který vstupoval do společenství pouze na základě smlouvy. Na druhé straně to byl model, který zdůrazňoval, že člověk je sociální živočich, který by bez jednotlivých pospolitostí a jejich kultur neměl ani svou individuální identitu. Obě vize si činily nárok na to, že jsou jednak tím pravým výkladem našeho sociálního světa a toho, jací jsme jako individua, a jednak návodem k tomu, „co býti má“. Šlo o nesmířitelné koncepce. Důležité z hlediska tématu, kterým se zde zabýváme, bylo rovněž to, že romantický holismus zdůrazňující v sociologii pospolitost nebyl cizí komunistům.

To bylo pro všechny, kdo se pokoušeli rozumět tehdejší společnosti, včetně nás studentů, další dilema. Často jsme si nevěděli rady a nechávali jsme tyto otázky nezodpovězené. Dnes, myslím, před volbou v tak ostré podobě nestojíme. Každá z těchto velkých vizí, tak jak je formulovali jejich protagonisté, představuje zkreslení fungování společnosti a naší skutečné situace. Dnes již víme, že soudobé západní společnosti zahrnují prvky obou vizí, či modelů, a to v různých kombinacích. Tyto společnosti jsou, vyjádřeno prostě, proměnlivou směsí prvků *Gemeinschaft* a *Gesellschaft*. Žijeme totiž – jak doufám – v sociologicky „normálnější“ době. Chtěl bych však zdůraznit jednu věc. I když je pravda, že „dobu, v níž jsme žili, jsme si nevybírali“, platí zároveň, že i v té době, kterou jsem se zabýval, jsme si volili, jak v ní budeme žít. Život kohorty studentů sociologie z let 1947–52 představuje jednu z těchto tehdy možných voleb.

JIRÍ MUSIL je absolventem sociologie a filosofie na Filosofické fakultě UK v Praze, do roku 1989 působil jako vědecký pracovník na Fakultě architektury ČVUT v Praze. Přednášel na univerzitách v Londýně, New Yorku, Glasgowě, Amsterdamu, Hannoveru a Canterbury. Po roce 1989 byl ředitelem obnoveného Sociologického ústavu ČSAV v Praze, v letech 1991–93 ředitelem Středoevropské univerzity (CEU) v Praze. Přednášel také na Přírodovědecké fakultě a Fakultě sociálních věd UK a rovněž na Středoevropské univerzitě v Budapešti a ve Varšavě. Je zakládajícím členem Učené společnosti ČR a členem Academia Europea (Londýn), Academia Scientiarum et Artium Europaea (Viedeň) a The World Academy of Art and Science (USA). V letech 1999–2002 byl předsedou Evropské sociologické asociace (ESA). Věnuje se především sociologii města, sociální ekologii a regionální sociologii. Kontakt: ceu.musil@volny.cz

Použitá literatura

- Bareš, Gustav. 1947. *Rozhovor s Ferdinandem Peroutkou o svobodě a demokracii*. Praha: Nakladatelství Svoboda.
- Beneš, Edvard. 1946. *Demokracie dnes a zítra*. Praha: Čin.
- Engels, Bedřich. 1949. *O původu rodiny, soukromého majetku a státu*. Praha: Svoboda.
- Fischer, Josef L. 1948. *Tři stupně*. Blansko: K. Jelínek.
- Gellner, Ernest. 2003. *Jazyk a samota. Wittgenstein, Malinowski a habsburské dilema*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Gillin, John Lewis – Gillin, John Philips. 1947. *An Introduction to Sociology*. New York: Macmillan.
- Horina, Jiří. 1970. *Člověk a mzda*. Hradec Králové: Institut pro sociální analýzu.
- Houška, Vítězslav. 2002. *Vzpomínky reakcionáře a kverulanta*. Praha: Academia.
- Hume, David. 1996. *Zkoumání o lidském rozumu*. Praha: Svoboda.
- Kolegar, Ferdinand. 1964. „The Concept of ‘Rationalization’ and Cultural Pessimism in Max Weber’s Sociology.“ *Sociological Quarterly* 5, 1964, 4: 355-372.
- Kolegar, Ferdinand. 1967. „T. G. Masaryk’s Contribution to Sociology.“ *Journal of the History of Behavioral Science* 3, 1967, 1: 27-37.
- Kolman, Arnošt. 2005. *Zaslepená generace*. Brno: Host.
- Král, Josef. 1946. *Nad člověkem a společností. Úvahy v rozhlase*. Praha: A. Svoboda.
- Král, Josef. 1947. *Masaryk, filosof humanity a demokracie*. Praha: Orbis.
- MacIver, Robert, M. 1947. *Society. A Textbook of Sociology*. New York: Rinehart.
- Masaryk, Tomáš G. 1900. *Filosofskija i sociologičeskija osnovanija marksizma*. Moskva: V. Richter.
- Masaryk, Tomáš G. 1934. *Moderní člověk a náboženství*. Praha: J. Laichter.
- Mumford, Lewis. 1947. *Technika a civilizace*. Praha: Práce.
- Musil, Jiří. 2004. „Poznámky o české sociologii za komunistického režimu.“ *Sociologický časopis* 40, 2004, 5: 573-594.
- Niebuhr, Reinhold. 1947. *Synové světla a tmy*. Praha: J. Laichter.
- Ogburn, William F. – Nimkoff, Meyer F. 1947. *A Handbook of Sociology*. London: Kegan Paul.
- Park, Robert Ezra – McKenzie, Roderick D. – Burgess, Ernest. 1925. *The City*. Chicago: Chicago UP.
- Patočka, Jan. 1991. *Tři eseje o Masarykovi*. Praha: Mladá fronta.
- Peroutka, Ferdinand. 1947. *Tak nebo tak*. Praha: Lidové noviny.
- Rádl, Emanuel. 1928. *O smysl našich dějin*. Praha: Čin.
- Rádl, Emanuel. 1932-33. *Dějiny filosofie I.-II.* Praha: J. Laichter.
- Rickert, Heinrich. 1896. *Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung*. Tübingen: J.C.B. Mohr.
- Röpke, Wilhelm. 1942. *Die Gesellschaftskrisis der Gegenwart*. Erlenbach – Zürich: E. Rentsch.
- Röpke, Wilhelm. 1944. *Civitas Humana*. Erlenbach – Zürich: E. Rentsch.
- Russell, Bertrand. 1948. *Organizace a svoboda*. Praha: Dělnické nakladatelství.

- Schumpeter, Joseph A. 1942. *Capitalism, Socialism and Democracy*. New York – London: Harper and Brothers.
- Sorokin, Pitirim A. 1947. *Society, Culture, and Personality. Their Structure and Dynamics – A System of General Sociology*. New York – London: Harper and Brother.
- Sorokin, Pitirim A. 1948. *Krize našeho věku*. Praha: Tiskařské a vydavatelské družstvo československého obchodnictva.
- Voříšek, Michael. 2009. *The Reform Generation. 1960s' Czechoslovak Sociology in Comparative Perspective*. Florence: European University Institute.
- Weber, Marianne. 1926. *Max Weber. Ein Lebensbild*. Tübingen: Mohr-Siebeck.
- Windelband, Wilhelm. 1928. *Lehrbuch der Geschichte der Philosophie*. Tübingen: J. C. B. Mohr.
- Woottonová, Barbara. 1947. *Plánování a svoboda*. Praha: J. Laichter.